

ӘОЖ 347.61/.64
ХҒТАР 10.47.01

Ж.Б. Шаяхметова, Б.К. Тажгарина

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

АТА-АНА ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРУ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ АТА-АНА ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРУ ТУРАЛЫ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Бұл мақалада ата-ана құқығынан айырудың сот тәртібі қарастырылады. Мұндай істер кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғаумен айналысатын органдардың, қорғаншылық және қамқоршылық ұйымдарының, балалар үйлері мен басқа да мекемелердің өтініштері, сондай-ақ прокурордың талаптары негізінде қозғалады.

Ата-ана құқықтарынан айыру туралы істер прокурордың және қорғаншылық-қамқоршылық органдарының қатысуымен жүргізіледі. Сот ата-анасына алимент өндіру, олардың әрекеттерінен қылмыстық құқықбұзушылық белгілерін анықтау мәселелерін де қарайды. Егер сот ата-ананың іс-әрекетінен құқыққа қайшы белгілерді байқаса, бұл туралы прокурорға жеке қаулымен хабарлайды.

Мақалада ата-ана баласынан құқықтық тұрғыда қандай жағдайда айырылуы мүмкін, бұл мәселені кімдер бастамалап, сотқа өтініш бере алатыны, сот мұндай істерді қарағанда қандай органдардың қатысатыны (прокурор, қорғаншылық органдары), сот ата-ананың әрекетін тексеріп, қажет жағдайда алимент өндіру мен қылмыстық құқық бұзушылық белгілерін анықтау міндеттері мен шешім заңды күшіне енген соң құжаттарды тіркеу органдарына жіберу тәртібі қарастырылады.

Түйінді сөздер: ата-ана құқықтары; қорғаншылық; қамқоршылық; маскүнемдік; нашақорлық; құқығын шектеу; сот; құқықтан айыру.

Ж.Б. Шаяхметова, Б.К. Тажгарина

Атырауский университет имени Х. Досмұхамедова, г. Атырау, Республики Казахстан

ОСНОВАНИЯ ДЛЯ ЛИШЕНИЯ РОДИТЕЛЬСКИХ ПРАВ И НЮАНСЫ СУДОПРОИЗВОДСТВА ПО ЛИШЕНИЮ РОДИТЕЛЬСКИХ ПРАВ

Аннотация. В статье рассматривается судебный порядок лишения родительских прав. Дела о лишении родительских прав возбуждаются по заявлениям органов по защите прав несовершеннолетних, органов опеки и попечительства, детских домов и других учреждений, а также по иску прокурора.

Дела о лишении родительских прав рассматриваются с участием прокурора и органов опеки и попечительства. Суд также рассматривает вопросы о взыскании алиментов с родителей и определении наличия в их действиях признаков уголовно наказуемого деяния. Если суд обнаружит в действиях родителей признаки противоправного поведения, он уведомит об этом прокурора отдельным постановлением.

В статье рассматриваются вопросы о том, при каких обстоятельствах родитель может быть разлучен с ребенком, кто может инициировать этот вопрос и подать заявление в суд, какие органы участвуют в рассмотрении судом таких дел (прокурор, органы опеки и попечительства), как суд будет проверять действия родителей, рассмотрены задачи взыскания алиментов и определения признаков уголовного преступления, а также порядок направления документов в регистрирующие органы после вступления решения в законную силу.

Ключевые слова: родительские права; опека; попечительство; алкоголизм; наркомания; ограничение прав; суд; лишение прав.

GROUNDINGS FOR DEPRIVATION OF PARENTAL RIGHTS AND NUANCES OF COURT PROCEEDINGS FOR DEPRIVATION OF PARENTAL RIGHTS

Abstract. This article discusses the judicial procedure for deprivation of parental rights. Such cases are initiated on the basis of applications from bodies engaged in the protection of the rights of minors, guardianship and trusteeship organizations, orphanages and other institutions, as well as on the basis of claims from the prosecutor.

Cases on deprivation of parental rights are conducted with the participation of the prosecutor and guardianship and trusteeship bodies. The court also considers issues of collecting alimony from the parents and determining whether their actions constitute a criminal offense. If the court notices signs of illegal behavior in the parents' actions, it will notify the prosecutor in a separate resolution.

The article discusses under what circumstances a parent may be legally separated from their child, who can initiate this issue and file an application with the court, what bodies are involved in the court's consideration of such cases (prosecutor, guardianship authorities), how the court will verify the actions of the parents, if necessary, the tasks of collecting alimony and determining the signs of a criminal offense, as well as the procedure for sending documents to registration authorities after the decision enters into legal force, will be considered.

Keywords: parental rights; guardianship; custody; alcoholism; drug addiction; restriction of rights; court; deprivation of rights.

DOI: 10.52425/25187252_2025_38_87

Кіріспе. Ата-ана құқықтарынан айыру балалармен туыстық фактісіне негізделген барлық құқықтардың, оның ішінде олардан алимент алу құқығынан, сондай-ақ балалары бар азаматтар үшін белгіленген жеңілдіктер мен мемлекеттік жәрдемақылардың жоғалуына әкеп соғады [1].

Ата-ана құқығынан айыру ата-ананы өз баласын асырап алу міндетінен босатпайды, ол оны асырап алумен тоқтатылады. Ата-ана құқығынан айырылған бала мен ата-ананың одан әрі бірге тұруы туралы мәселе сот тәртібімен шешіледі. Ата-анасы ата-ана құқығынан айырылған бала тұрғын үй-жайға меншік құқығын немесе тұрғын үй-жайды пайдалану құқығын, туыстық фактісіне негізделген мүліктік құқықтарды, оның ішінде мұра алу құқығын сақтайды.

Баланы басқа ата-анаға беру мүмкін болмаған кезде немесе ата-анасының екеуінің де ата-ана құқықтарынан айырылған жағдайда бала қорғаншылық және қамқоршылық органының қамқорлығына беріледі. Ата-ана құқығынан айырылған ата-аналардың (олардың біреуінің) өтініші бойынша, егер бұл балаға зиянды әсер етпесе, қорғаншылық және қамқоршылық

органы баламен кездесуге рұқсат бере алады. Ата-анасынан (олардың біреуінен) ата-ана құқықтарынан айырылған жағдайда баланы асырап алуға ата-анасынан (олардың біреуінен) ата-ана құқықтарынан айыру туралы сот шешімі шығарылған күннен бастап алты айдан кешіктірілмей жол беріледі.

Егер ата-ананың мінез-құлқы, өмір салты және бала тәрбиесіне деген көзқарасы өзгерген болса, ата-ана құқықтарын қалпына келтіруге болады [2].

Ата-ана құқықтарын қалпына келтіру ата-ана құқықтарынан айырылған ата-ананың өтініші бойынша сот тәртібімен жүзеге асырылады. Ата-ана құқықтарын қалпына келтіру туралы істер қорғаншылық және қамқоршылық органының, сондай-ақ прокурордың қатысуымен қаралады.

Сот шешімі заңды күшіне енгеннен кейін үш күн ішінде ол баланың тууын мемлекеттік тіркеу органы мен қорғаншылық және қамқоршылық органына жіберілуге тиіс. Сот ата-ана құқықтарынан айыру туралы сот шешімі заңды күшіне енген күннен бастап үш күн ішінде осы шешімнен үзінді көшірмені баланың тууын мемлекеттік тіркеу орны бойынша азаматтық хал актілерін

жазу органына және қорғаншылық және қамқоршылық органына жіберуге міндетті.

Материалдар мен әдістер. Ата-ана құқығынан айыру негіздері және ата-ана құқығынан айыру туралы сот ісін жүргізудің тәжірибелерін анықтау үшін зерттеудің жүйелі әдісі, формальды логиканың жалпы ғылыми әдістері индукция, дедукция, талдау және салыстырмалы әдістері қолданылды. Бұл тақырыпты зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектері мен халықаралық заңнамалар зерделенеді.

Талқылау. Заңды өкілдің, соның ішінде ата-ана, қамқоршы мен қорғаншы бала алдындағы жауапкершілігі сотпен реттеледі. Сотқа келіп түсетін арыздар кәмелет жасына толмаған баланың әкесі немесе шешесінің талап арызы негізінде жүзеге асады.

1. Егерде ата-аналар¹:

1) ата-аналық міндеттерін орындаудан жалтарса, оның ішінде алимент төлеуден қасақана жалтарса;

2) өз баласын перзентханадан, жетім балалар, ана – анасының қамқорлығынсыз қалған балалар ұйымдарынан және өзге де ұйымдардан алудан дәлелсіз себептермен бас тартса;

3) өздерінің ата – ана құқықтарын теріс пайдаланса;

4) балаға қатыгездік көрсетсе, күш қолданса, психикасына зорлық жасаса, оның жыныстық тиіспеушілігіне қастандық жасаса;

5) құмар ойындарға, бәс тігуге, спирттік ішімдіктерге не есірткі, психотроптық заттарға және сол тектестерге салынса, олар ата-аналық құқықтарынан айырылады.

Германия мемлекетінің тәжірибесінде АК-1666, 1666а баптарында Баланың амандығына қауіп төнген жағдайда төмендегідей сот шаралары:

1) Егер баланың дене, ақыл-ой немесе рухани амандығына, не оның мүлкіне қауіп төнсе, және ата-анасы бұл қауіпті болдырмауға ниетсіз немесе қабілетсіз болса, отбасылық сот осы қауіпті жою үшін қажетті шараларды қабылдауы тиіс.

2) Егер мүлікті басқару құқығына ие тұлға:
- баланы асырау міндетін орындамаса;
- мүлікті басқару жөніндегі міндеттерін бұзса;

- соттың мүлікке қатысты нұсқауларын орындамаса – онда, әдетте, баланың мүлкіне қауіп төнген деп есептеледі.

3) 1-тармаққа сәйкес сот қабылдай алатын шараларға мыналар жатады:

1. Ата-анаға мемлекеттік көмекті, мысалы, балалар мен жастарға арналған көмек пен медициналық қызметтерді пайдалануды міндеттеу.

2. Баланы мектепке беру және қатысуын қамтамасыз етуді міндеттеу.

3. Белгілі бір мерзімге немесе белгісіз уақытқа ата-ананың үйде тұруын шектеу, үй маңына немесе баланың жиі баратын жерлеріне жақындауға тыйым салу.

4. Балаға жақындауға немесе байланыс жасауға тыйым салу.

5. Ата-ананың келісімінің орнына соттың өзі шешім қабылдауы (мысалы, ем-домға келісім, оқу орны таңдау).

6. Ата-аналық құқықты жартылай немесе толық шектеу/айыру.

4) Егер мәселе тұлғалық тәрбиеге (мысалы, тәрбиелеу, қарау, тәртіпке шақыру) қатысты болса, сот үшінші тұлғаға қатысты да шара қолдана алады.

Ата-аналық құқық түгелдей тек мына жағдайларда ғана айырылады:

- басқа барлық шаралар нәтиже бермесе;

- олар қауіпті жоюға жеткіліксіз деп танылса².

Заңгер Өмірзақ Нұртуғанның пікірінше, елде ата – ана құқығынан айыруды тек қана сот шеше алады. «Сотқа арызданушы ретінде ата-ананың біреуі прокурор, қамқоршы не қорғаншылары бара алады. Ата-ананың біреуі талап-арыз бергенде негізгі басымдық беретін жағдайлар ретінде алкогольизм, наркомания, лудамания немесе балаға қатыгердік танытулар табылады. Яғни кез-келген дәлелдеуге болатын жолдар арқылы ең бірінші жергілікті аудандық сотта

¹ Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы: Қазақстан Республикасының 2011 ж. 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518> (жүгінген күні: 05.08.2025).

² Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) BGB Ausfertigungsdatum: 18.08.1896 Vollzitat: Bürgerliches Gesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 2. Januar 2002 (BGBl. I S. 42, 2909; 2003 I S. 738), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 20. Juli 2017 (BGBl. I S. 2787) geändert worden [Электрондық ресурс] – Айналыс режимі: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BJNR001950896.html> (жүгінген күні: 06.08.2025).

қаралады».

Оның сөзінше, кінәсі дәлелденсе, жергілікті жасөспірімдер істері жөніндегі сотқа шыққан қаулыны дәлел ретінде ұсына отырып, ата-ана құқығынан айыруын сұрай алады. Соңғы шешім сотта қалады.

Егер бала қандай да бір себептермен ата-анасының қамқорлығынсыз қалса, ол әдетте ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған ұйымға орналастырылады. Осы ұйымдарға кіргендердің көпшілігін баланы қамқорлыққа (қамқоршылыққа), патронаттық отбасына қабылдауға немесе асырап алуға дайын жаңа отбасы күтеді. Кейбіреулер, өкінішке орай, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған ұйымдарда ұзақ уақыт, кейде кәмелетке толғанға дейін қалады. Бұндай жағдайлар жиі кездесіп жатады. Алайда, кейбір ата-аналар ойланып, естерін жиып, қайтадан ата-ана құқығын қалпына келтіруін сұрайтындары қуантарлық жағдай деп айтуға болады. Дегенмен, мұндай ата-аналар қайтып келіп, балалар үйінің табалдырын басып, баласын «қайтарып беруді» сұрайды. Әрине, ондайларға міндетті түрде бас тартылады. Себебі, ата-аналар қорғаншылық және қамқоршылық органына хабарласып, сол жерде заң жүзінде ата-ана қамқорлығын қалпына келтіру мәселесін шешу керек³. Қамқоршылық органдарындағы жағдайды бақылау нәтижесі бойынша, бұл мәселе екі жолмен шешілуі мүмкін. Біріншісі – баланы тіпті, анасына көп сұрақта қоймай сол бойда қайтарады. Екіншісі – керісінше, баланы қайтару үшін қайтадан құзіретті органдарға жүгінуге тура келеді. Әсіресе, егер бала қамқорлыққа немесе асырап алушы отбасыға берілген жағдайда оны қайтару жолдары қиындық туғызады.

Ата-аналарды ата-ана құқықтарынан тек сот арқылы және олардың кінәсі дәлелденген жағдайда ғана айыруы мүмкін, атап айтқанда:

Ата-ана құқығынан айыру негіздері:

1. Ата-аналар балаларын тәрбиелеу жөніндегі өз міндеттерінен бас тартады, бұл балаларды алимент төлеуден қасақана жалтару немесе қараусыз қалдыру арқылы

көрінуі мүмкін:

- моральдық және физикалық даму туралы;
- оқыту туралы;
- қоғамдық пайдалы еңбекке дайындық туралы.

Ал егер сіз моральдық және физикалық дамуға алаңдамасаңыз және т.б. жеткілікті ауыр болса, онда алимент төлеуден қасақана жалтару жағдайы бақылауға алынады және сот объективті және толықтай бағалауы мүмкін, бұл болашақта заңды және негізделген шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Сот алимент төлеуден қасақана жалтарудың бар-жоғын анықтайды, атап айтқанда, алименттің төленбеу ұзақтығы мен себебін ескереді, оған, мысалы, мыналар дәлел бола алады:

- алимент төлеу туралы келісім немесе сот актісі негізінде туындайтын алимент бойынша берешектің болуы;
- ата-ананың алимент ұстауға жататын табыстың немесе өзге де кірістің нақты сомасын жасыруы;
- өзінің тұрған жерін жасыруына байланысты алимент төлеуге міндетті ата-ананы іздеу;
- ата-ананы алимент төлеу жөніндегі міндеттерді орындамағаны үшін әкімшілік немесе қылмыстық жауаптылыққа тарту [3].

2. Ата-ана баласын перзентханадан дәлелді себепсіз алып кетуден бас тартса; жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған ұйымдардан және басқа да ұйымдардан алып кетсе. Сот, атап айтқанда, мыналарды тексереді:

- бұл бас тартудың себептері қандай және олар негізді ме?

- Ата-ана баламен қарым-қатынаста бола ма?

- ата-аналар баланы алып кетуден бас тартуға негіз болған мән-жайларды еңсеру үшін қандай да бір шаралар қабылдады ма немесе бұл жағдайлар өзгерді ме?

3. Ата-аналардың ата-ана құқықтарын асыра пайдалануы, бұл құқықтарды

³ Қазақстан Республикасындағы балалардың құқықтарын қорғау жөніндегі ұлттық баяндама. – Астана: ҚР БҒМ Балалардың құқықтарын қорғау комитеті, 2021-2024. – 120 б.

балалардың мүдделеріне нұқсан келтіре отырып пайдалану, мысалы, білім алуға кедергі жасау, қайыршылыққа, ұрлыққа, жезөкшелікке, алкогольдік ішімдіктерді немесе есірткі заттарды тұтынуға итермелеу; психотроптық заттар және т.б.

4. Ата-аналар балаға қиянат жасайды, оның ішінде оған физикалық немесе психикалық зорлық-зомбылық жасайды, оның жыныстық қол сұғылмаушылықтарына қол сұғады, сондай-ақ тәрбиелеудің жол берілмейтін әдістерін (балаға дөрекі, немқұрайлы, ар-намысын қорлайтын қарым-қатынас, баланы қорлау немесе қанау) пайдаланады.

5. Ата-аналар құмар ойындарды, бәс тігулерді, алкогольдік сусындарды немесе есірткілерді, психотроптық заттарды теріс пайдалануы.

6. Ата-ананың өз баласының, жұбайының немесе басқа отбасы мүшелерінің өміріне немесе денсаулығына қарсы қасақана қылмыстық құқық бұзушылық жасауы. Бұл факт соттың заңды күшіне енген айыптау үкімімен немесе қылмыстық істі оңалтуға жатпайтын негіздер бойынша қысқарту туралы қаулысымен расталуға тиіс.

Нәтижелер, талқылау. Біріншіден, ата-ана құқықтарын қалпына келтіру сотта орын алады, яғни қамқоршылық органы жауапкершілікті судьямен бөліседі. Екіншіден, ата-ана құқықтарын қалпына келтіру туралы шешім қабылданатын критерийлер бар. Ата-аналар баланың мінез-құлқын, өмір салтын және бала тәрбиесіне деген көзқарасын өзгерткен жағдайларда ата-ана құқықтарын қалпына келтіре алады. Сот бұл туралы өтініш берген ата-ананың ата-аналық құқығын қалпына келтіруге тіпті егер ол мінез-құлқын, өмір салтын, бала тәрбиесіне деген көзқарасын өзгертсе де міндетті емес. Ол мұны істеуге ғана құқылы. Ал тізімделген жағдайлар – бұл үшін қажетті жағдайлар ғана, бірақ әрқашан жеткіліксіз. Егер ата-ана құқығынан айыру үшін негіздер тізіміне жүгінетін болсақ, онда айыру үшін негіздердің барлық тізімі олардағы қалпына келтіру негіздерінің тізімімен «қабаттаспайтынын» байқауға болады. Сонымен, алимент төлеу ата-ана құқығын қалпына келтіруге негіз

бола алмайтыны анық. Балаларға немесе жұбайына қарсы қылмысқа байланысты олардан айырылған адамның ата-аналық құқығын қалпына келтіру қиындық тудырады. Балаларының жыныстық қол сұғылмаушылығына қастандық жасаған адамның ата-ана құқықтарын қалпына келтіру үлкен сұрақтар туғызады. Сондай-ақ, ата-ананың ата-ана құқықтарын қалпына келтіру туралы талап-арызын сотқа өз бетінше қоюы керек, ал баланың қамқорлығына байланысты қорғаншылық және қамқоршылық органы, балалар ұйымы немесе қамқоршы жауапкер болады.

Сот баланың мүдделерін ескере отырып, ата-ана құқықтарынан айырусыз баланы ата-анасынан (олардың біреуінен) алып қою арқылы ата-ана құқықтарын шектеу туралы шешім қабылдай алады [4].

Ата-ана құқықтарын шектеуге, егер баланы ата-анасымен қалдыруға (олардың біреуі) жол беріледі:

1) ата-анасынан (олардың біреуінен) тәуелді емес мән-жайлар бойынша ол үшін қауіпті (психикалық бұзылыс немесе өзге де созылмалы ауру, ауыр жағдайлардың тоғысуы т. б.);

2) олардың мінез-құлқының салдарынан бала үшін қауіпті болып табылады, бірақ ата-аналарды (олардың біреуін) ата-ана құқықтарынан айыру үшін жеткілікті негіздер белгіленбейді. Егер ата-аналар (олардың біреуі) өздерінің мінез-құлқын өзгертпесе, сот ата-ана құқықтарын шектеу туралы шешім шығарғаннан кейін алты ай өткен соң қорғаншылық және қамқоршылық органы ата-ана құқықтарынан айыру туралы талап қоюға міндетті. Баланың мүддесі үшін қорғаншылық және қамқоршылық органы осы мерзім өткенге дейін ата-анасынан (олардың біреуінен) ата-ана құқығынан айыру туралы талап қоюға құқылы.

Ата-ана құқықтарын шектеу туралы талапты баланың жақын туыстары, кәмелетке толмаған балалардың құқықтарын қорғау жөніндегі міндеттер заңмен жүктелген органдар мен мекемелер, мектепке дейінгі мекемелер, жалпы білім беретін және басқа да мекемелер, сондай-ақ прокурор бере алады [5].

Ата-ана құқықтарын шектеу туралы істер прокурордың және қорғаншылық және қамқоршылық органының қатысуымен қаралады.

Ата-ана құқықтарын шектеу туралы істі қарау кезінде сот баланы ата-анасынан (олардың біреуінен) алимент өндіріп алу туралы мәселені шешу.

Ата-ана құқықтары сотпен шектелген ата-аналар баланы жеке тәрбиелеу құқығынан, балалары бар азаматтар үшін белгіленген жеңілдіктермен мемлекеттік жәрдемақыларға құқығынан айырылады.

Ата-ана құқықтарын шектеу ата-аналарды баланы күтіп-бағу міндетінен босатпайды. Ата-анасы (олардың біреуі) ата-ана құқығымен шектелген бала тұрғын үйге меншік құқығын немесе тұрғын үйді пайдалану құқығын сақтайды, сондай-ақ ата-анасымен және басқа туыстарымен туыстық фактісіне негізделген мүлдікті құқықтарды, соның ішінде мұра алу құқығын сақтайды. Ата-анасының екеуінің де ата-ана құқықтары шектелген жағдайда бала қорғаншылық және қамқоршылық органының қамқоршылығына беріледі.

Ата-ана құқығынан айыру бойынша сот ісін жүргізудің ерекшеліктері. Құқықтық қолдануға байланысты статистикалық деректерге сүйенсек:

1. ҚР Бала құқықтары жөніндегі статистика бөліміне сәйкес, 2010 жылдан 2023 жылға дейін ата-ана құқықтарынан айыру туралы сот шешімдерінің саны әрдайым мыңдаған деңгейде: мысалы, 2023 жылы – 2 356 шешім шығарылған. Мұнда ата-ана құқықтарын айыруға қатысты істер көбіне кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғаумен айналысатын органдар немесе прокурор ұсынысы бойынша қозғалады. Сол уақытта, талап арыздар саны («қанағаттандырылған» істер) да жоғары болған: 2023 жылы – 1 279 талап қабылданып қанағаттандырылған. Соңғы бірнеше жылда мұндай істердің саны азайған: «Курсив» басылымы жазғандай, соңғы үш жылда Қазақстан соттарында ата-ана құқықтарынан айыру бойынша 4 мыңнан астам азаматтар бойынша іс қаралған.

Атап айтқанда, Біріккен Ұлттар Ұйымының Балалар құқықтары комитетіне

берген есептемесінде 2015 жылдан кейін «қанағаттандырылған талап-арыз» саны төмендегені көрсетілген: 2015 жылы – ~2 107 істер болса, 2020 жылы – ~1 240.

2. Заңгерлер мен адвокаттар айтады: ішімдікке қарсы күрес – ата-ана құқықтарын айыру істеріндегі жиі себептердің бірі. Мысалы, бір іс бойынша жауапкер бірнеше рет әкімшілік жауаптылыққа тартылған, алкогольдік ішімдікті үнемі қолданатындығы «арнайы есепке алу» дерекқорында тіркелген. Ғылыми-зерттеу материалдарында кейбір соттар қорғаншылық және қамқоршылық комиссиясының қорытындыларына тәуелді болып, толық тексеріс жасалмайды деген сындар бар – демек, кейбір істерде «дәлелдердің жеткіліксіз бағалануы» мүмкіндігі туындайды.

Ақмола облысының практикасында кейбір сарапшылар соттың «соңғы шара» ретінде құқықтардан айыруды қолданатынын, бірақ алдын алудың баламалы әдістері – әкімшілік жауаптылық, әлеуметтік қолдау, психолог консультациялары – жеткіліксіз қолданылатынын айтады [6].

Ата-ана құқығынан айырудың жоғарыда аталған негіздерінің барлығы дәлелдеуге жатады, яғни талапкер өз талаптарының негізі ретінде көрсетілген мән-жайларды дәлелдеуге, сондай-ақ жауапкердің (ата-анасы болып табылатын) қарсылық білдіруіне алдын ала дайындалуы тиіс ата-ана құқығынан айырылған) және сонымен бірге жауапкердің айыптауларын дұрыс теріске шығаруы бар. Ата-ана құқығынан айыру туралы талап арыз берген кезде талапкер оған сот үшін салмақты болатын және ата-ана құқығынан айыру туралы талапты қанағаттандыру туралы шешім қабылдауға негіз бола алатын куәлар, құжаттар және басқа да дәлелдемелер қажет екенін түсінуі керек.

Сот ата-ана құқықтарын шектейтін ата-аналарға, егер бұл балаға зиянды әсер етпесе, баламен байланысуға рұқсат етілуі мүмкін. Ата-аналардың баламен байланысына қорғаншы және қамқоршы органның не қорғаншының (қамқоршының), баланың патронат тәрбиешілерінің немесе бала орналасқан мекеме әкімшілігінің

келісімімен жол беріледі [7].

Баланы ата-анасынан іріктеп алуға және оны басқа адамға (адамдарға) беруге байланысты шешімдерді мәжбүрлеп орындау қорғаншы және қамқоршы органның және бала берілетін адамның (адамдардың) міндетті түрде қатысуымен, ал қажет болған жағдайларда ішкі істер органдары өкілінің қатысуымен жүргізілуге тиіс.

Баланы оның мүдделеріне нұқсан келтірмей беру туралы сот шешімін орындау мүмкін болмаған кезде бала соттың ұйғарымы бойынша уақытша тәрбие, емдеу немесе басқа мекемеге орналастырылуы мүмкін.

Қорытынды. Судья дәлелдемелерді Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде көрсетілгендей, істе бар дәлелдемелерді олардың жиынтығында бейтарап, жан-жақты және толық қарауға негізделген, бұл ретте қолданыстағы заңнама мен ар-ожданды басшылыққа ала отырып, өзінің ішкі сенімі бойынша бағалайды. Бұл жағдайда сот практикасы істі қарау аймағына да, жеке судьяға да байланысты болуы мүмкін екенін ескеру қажет.

Сот ісін жүргізу сапасын арттыруға қатысты ұсыныстарды атағымыз келеді:

1. Баланың пікірін тыңдау рәсімін жетілдіру:

- 10 жастан асқан балаларды тыңдау үшін психологтың қатысуын міндеттеу;

- тыңдау процесін бейтарап, қауіпсіз ортада өткізу (судьяның бөлмесінде емес, балалар психологы кеңсесі).

Дәлелдемелерді бағалауда мамандарды кеңінен тарту:

- ата – ана құқығынан айыру туралы істерде міндетті түрде әлеуметтік қызметкер, педагог және психологтың қорытындысын талап ету;

- отбасының жағдайн тек бір реттік тексеріп қоймай, бірнеше кезеңде мониторинг жасау.

Манипуляцияны анықтау механизмдерін енгізу:

- ата-аналардың ажырасу кезіндегі қысым, алдауға не екінші тарапты құқықтарынан айыруға итермелеу фактілерін анықтайтын психологиялық – сараптамалық әдістемелерді қолдану;

- егер ата-ана құқығынан айыру талабы

зиян келтіру немесе қысым жасау мақсатында берілген болса, жауаптылықты күшейту.

2. Бала мүддесін қорғауға арналған ұсыныстар бойынша баланың психологиясын қамтамасыз ету:

- сот процесі басталмас бұрын балаға міндетті түрде психологиялық дайындық жүргізу;

- сот талқылауы кезінде балаға жүктемені азайтатын регламент енгізу (бір рет тыңдау, сұрақтарды психолог арқылы қою).

Баланың тұрақты ортасын сақтау қағидасын бекіту:

Ата-ана құқығынан айыру туралы шешім қабылдағанда баланың үйреншікті тәрбиесіне, әлеуметтік байланыстарына және эмоционалдық жай-күйіне әсерін ескеру.

3. Отбасы институтын қолдануға бағытталған ұсыныстарда даулардың алдын алу үшін ерлі-зайыптыларға психологиялық қолдау көрсету:

- неке құндылықтары, дауды басқару дағдылары бойынша тегін кеңестер ұйымдастыру;

- кажырасу алдындағы міндетті медиацияны енгізу.

Отбасы дауларды шешудің баламалы әдістерін дамыту:

- сотқа дейінгі медиация институтын күшейту;

- ата-анаға арналған «қоғамдық кеңес» немесе «отбасылық терапия» бағдарламаларын енгізу.

Әлеуметтік қауіп – қатер жағдайындағы отбасыларға ерте көмек көрсету:

- мектеп, медицина және әлеуметтік қызметтердің ерте хабарлау жүйесін енгізу (балаға қауіп төнуі мүмкін белгі байқалса, отбасы автоматты түрде қолдау тобына кіреді);

- отбасылық дағдарыс орталықтарының қолжетімділігін кеңейту.

4. Отбасы саясатын жүйелі түрде дамытуға арналған ұсыныстар.

Отбасы институтына қатысты кешенді мемлекеттік бағдарлама әзірлеу: әлеуметтік-экономикалық қолдау, тәрбиелік орта, ата-аналық жауапкершілік, психологиялық көмек бағыттарын біріктіретін ұлттық стратегия қабылдау.

Отбасылық мәдениетті нығайтуға бағытталған білім беру бағдарламалары:

- мектептер мен ЖОО-да «Отбасылық құндылықтар және ата-аналық жауапкершілік» электив курстарын енгізу;

- БАҚ пен әлеуметтік желілерде отбасылық тұрақтылықты насихаттайтын жобаларға гранттар бөлу.

Отбасылық кәсіпкерлікті қолдау:

- көпбалалы немесе толық емес отбасылар үшін шағын бизнесті қолдаудың жеңілдетілген бағдарламаларын дамыту;

- отбасылық стартаптарға гранттар мен жеңілдетілген кредиттер бөлу.

Отбасы қоғам өмірінде ерекше рөл

атқаруға, оны тұрақтандыруға, әлеуметтік шиеленісті жеңуге арналған. Табиғаты мен мақсаты бойынша ол қоғамның негізгі мәселелерді шешудегі одақтасы: қоғамдағы моральдық негіздерді бекіту, балаларды әлеуметтендіру, мәдениет пен экономиканы, отбасылық кәсіпкерлікті дамыту. Алайда, отбасының әлеуеті тиімсіз жүзеге асырылуда. Отбасы саясатының маңызды міндеті біздің қоғам дамуының күрделі мәселелерін шешуде отбасының қоғамдық институт ретіндегі мүмкіндіктерін белсенді пайдалануға мүмкіндік беретін тетіктер мен технологияларды әзірлеу болуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гребенщикова, И.Ф. Лишение родительских прав: социально-правовой аспект / И.Ф. Гребенщикова // Семейное и жилищное право. – 2023. – № 4. – С. 25-33.
2. J. Wiggins. Parental rights termination jurisprudence: questioning the framework // Published by Scholar Commons, 2020. – 35 p.
3. Oripova, B. Analyses of the judicial practice on deprivation of parental rights' cases / B. Oripova, N. Fayzullaev. – Tashkent, 2024. – 32 p.
4. Тұрсынбекова, Д.К. Отбасылық құқықтағы ата-ананың баланы тәрбиелеу жөніндегі міндеттерінің орындалмауы / Д.К. Тұрсынбекова // Заң және қоғам. – 2021. – № 3. – 87-94 б.
5. Маковий, В.П. Временные пределы осуществления права на принятие наследства: научные очерки / В.П. Маковий. – КарГУ им. академика Е.А. Букетова, 2014. – 429 с.
6. Mukaldieva, G.B. Family Law of the Republic of Kazakhstan / G.B. Mukaldieva // Textbook Almaty: Kazakh University, 2022. – 121 p.
7. Олейник, В.В. Проблемы ответственности родителей за неосторожные уголовно-наказуемые деяния в отношении детей / В.В. Олейник, Г.Н. Мусабаева // Құқық қорғау органдары академиясының Жаршысы. – 2025. – № 1 (35). – С. 166-169.

References:

1. Grebenshnikova, I.F. Lishenie roditel'skih prav: social'no-pravovoj aspekt / I.F. Grebenshnikova // Semejnoe i zhilishhnoe pravo. – 2023. – № 4. – S. 25-33.
2. J. Wiggins. Parental rights termination jurisprudence: questioning the framework // Published by Scholar Commons, 2020. – 35 p.
3. Oripova, B. Analyses of the judicial practice on deprivation of parental rights' cases / B. Oripova, N. Fayzullaev. – Tashkent, 2024. – 32 p.
4. Тұрсынбеккова, D.K. Otbasylyq құқықтары ата-ананың balany tərbielēu zhōindegі mindetterinің oryndalmaуy / D.K. Тұрсынбеккова // Заң zhәне қоғам. – 2021. – № 3. – 87-94 b.
5. Makovij, V.P. Vremennye predely osushhestvlenija prava na prinjatіe nasledstva: nauchnye ocherki / V.P. Makovij. – KarGU im. akademika E.A. Buketova, 2014. – 429 s.
6. Mukaldieva, G.B. Family Law of the Republic of Kazakhstan / G.B. Mukaldieva // Textbook Almaty: Kazakh University, 2022. – 121 p.
7. Olejnik, V.V. Problemy otvetstvennosti roditelej za neostorozhnye ugovovno-nakazuemye dejaniya v otnoshenii detej / V.V. Olejnik, G.N. Musabaeva // Құқық қорғау органдары академиясының Жаршысы. – 2025. – № 1 (35). – S. 166-169.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР / СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ / INFORMATION ABOUT AUTHORS

Жанна Бекполовна Шаяхметова – Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, заң ғылымдарының кандидаты, доценті, e-mail: jan68@inbox.ru.

Шаяхметова Жанна Бекполовна – ассоциированный профессор кафедры уголовно-правовых дисциплин Атырауского университета имени Х. Досмукхамедова, кандидат юридических наук, доцент, e-mail: jan68@inbox.ru.

Shayakhmetova Zhanna Bekpolovna – Associate Professor of the Department of Criminal Law Disciplines of Atyrau University named after H. Dosmukhamedov, Candidate of Law Sciences, Associate Professor, e-mail: jan68@inbox.ru.

Бэла Канаткалиевна Тажгарина – Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының сеньор-лекторы, заң ғылымдарының магистрі, e-mail: tazhgarina@mail.ru.

Тажгарина Бэла Канаткалиевна – сеньор-лектор кафедры уголовно-правовых дисциплин Атырауского университета имени Х. Досмукхамедова, магистр юридических наук, e-mail: tazhgarina@mail.ru.

Tazhgarina Bela Kanatkalievna – Senior Lecturer of the Department of Criminal Law Disciplines of Atyrau University named after H. Dosmukhamedov, Master of Law Sciences, e-mail: tazhgarina@mail.ru.